

РЕЦЕНЗІЇ

В. В. Нечитайло

Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 728 с.

Останнім часом світ побачило чимало наукових праць з історії України та її великих регіонів, в яких розкриті ті чи інші аспекти суспільного розвитку в умовах Російської імперії. Науковий інтерес до проблеми і її актуальність визначається, з одного боку, її невивченістю в сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії, з іншого – тим, що саме на межі XVIII–XIX століть у Правобережній Україні відбулися не тільки істотні інкорпораційні, а й важливі суспільні та геополітичні зміни, які вплинули на розвиток усіх її сфер суспільного життя. Тим більше, що в минулому України загалом і Правобережної України зокрема, цей період був переломним і посів особливе місце в її історії.

Потреба врахування регіональної специфіки та історичного досвіду багатьох суспільних перетворень значною мірою активізувала наукові студії дослідників, які займаються вивченням минулого України з кінця XVIII століття. У контексті таких досліджень вийшла праця відомого подільського історика А.Г. Філінюка. Її актуальність полягає у вивченні проблеми суспільного розвитку Правобережної України в перші після її приєднання до Російської імперії роки, характеристиці чинників, які вплинули на його перебіг, з'ясуванні з позицій великого українського регіону механізму взаємодії сформованих самодержавством місцевих органів влади та центрального управління, погляді на Правобережжя через призму не тільки взаємодії різних гілок імперської влади, а й ролі та значення краю в українській і загальноросійській історії.

Предметом дослідження є дослідження еволюції суспільно-політичної, соціально-економічної та духовно-культурної сфер Правобережжя в умовах поглинення у державний організм Російської імперії на межі XVIII–XIX століть.

Змістовно основний текст монографії, крім вступу і висновків, складається з п'яти розділів, поділених на відповідні параграфи, що послідовно і логічно розкривають суть, характер і особливості розвитку Правобережжя в умовах інкорпораційної політики російського царизму.

У першому розділі виділено в чотири періоди і схарактеризовано історіографію проблеми та здійснено аналіз найважливіших

теоретико-методологічних підходів до вивчення і реконструкції важливого в історії великого українського регіону періоду.

В другому розділі відтворено політико-правове оформлення імперського простору в Правобережній Україні та забезпечення інкорпораційної політики самодержавства. Передусім, розкрито місце Правобережної України в політиці російського самодержавства на межі XVIII–XIX століть, воєнно-політичне забезпечення російської експансії на її території, а також формування імперського державно-політичного простору та оформлення щодо неї правового поля.

Третій розділ присвячено висвітленню територіально-політичної організації та управління в Правобережжі, зокрема адміністративно-територіальних змін і їх впливу на інтеграцію та уніфікацію суспільного життя регіону, створення й особливості функціонування органів державної влади й місцевого самоуправління, геополітичне положення Правобережної України та її місце в геополітиці Росії і на міжнародній арені.

В четвертому розділі зосереджена увага на еволюції соціально-економічних відносин й нових явищах в господарському розвитку регіону. Показано, як на землі Правобережної України перенесені російські соціально-економічні відносини, специфіку господарсько-економічного освоєння росіянами Правобережжя та підпорядкування його виробничого і фінансового секторів інтересам метрополії та організаційно-структурні зміни господарстві регіону в умовах становлення імперських суспільно-виробничих відносин.

Цікавим за постановкою проблеми, змістом викладом і наповненням фактичним матеріалом виявився останній розділ, де охарактеризовано соціально-станові, етнонаціональні трансформації та розвиток духовно-релігійної сфери Правобережної України після її приєднання до Росії. Принциповим є наголошення, що вони відбулися в умовах культурно-ідеологічної інкорпорації, що втілювалася за допомогою русифікації, руйнування української духовності, формування російських анклавів і мережі соціальної солідарності з власне російськими губерніями, навернення уніатів у православ'я, одержавлення православної церкви та втручання держави у її внутрішні справи і діяльність. Утверджуючи імперську владу, царизм став робити усе заради того, щоб українці не ідентифікували себе як окремий народ, а усвідомлювали складовою частиною російського народу. На переконання дослідника, головне полягало у тому, що, нагромадивши досвід у ході ліквідації Гетьманської державності, російське самодержавство не тільки зухвало ігнорувало і цілеспрямовано руйнувало специфіку та особливості політичного та соціально-економічного розвитку Правобережжя, але й особливості побуту, звичаїв, менталітету українців і тим самим позбавляло корінних мешканців можливості для їх національної самоорганізації. Російська православна церква і російська мова стали як засобами політичного життя та імперської експансії, так і асиміляції, при-

душення духу українського населення. Більше того, інкорпорація Правобережної України представляла собою одночасну імплантацію її суспільству притаманних для метрополії якостей і руйнацію власне українських рис та особливостей задля швидкого і безпоротного інтегрування його і відповідні імперські структури.

Як показує аналіз, автору вдалось на основі вивчення численних фактів, подій і процесів, характерних для розвитку Правобережжя на межі XVIII–XIX століть, виробити власне бачення суті та змісту цього великого українського регіону. Зокрема, дослідник логічно і переконливо показав, що, приєднавши до Російської імперії Правобережну Україну, російське самодержавство провело по відношенню до неї політичну, соціальну, економічну і культурну інкорпорацію, покликану з'єднати її душею і тілом із північно-східною метрополією. На його справедливе переконання, інкорпораційні процеси пронизали всі сфери її суспільного життя. Характерно, що всі ці процеси і перетворення відбувалися за допомогою військового чинника і завдяки військовому тиску.

Політична інкорпорація полягала в поглиненні політичної сфери Правобережжя та поширенні на його територію російської імперської системи з відомими інтеграційними тенденціями. З праці випливає, що реалізацію політичного курсу російське самодержавство розпочало напередодні другого та третього поділів Речі Посполитої, розмістивши на його території численні війська на початку травня 1792 року, а широкомасштабну діяльність з приєднання і політико-адміністративного включення до складу імперії, закономірно розгорнуло в грудні 1792 – квітні 1793 року. Її результатом стали юридичне оформлення самого приєднання регіону до Росії та початок масштабних адміністративно-територіальних перетворень і запровадження, як і в інших українських землях, триступеневої структури – генерал-губернаторства, губерній і уїздів, утвердження російського судочинства, військово-поліцейського режиму та прокурорського нагляду за суспільним життям; ліквідація існуючих традицій місцевого самоуправління та одночасна імплантація імперських державно-політичних структур. Ці адміністративно-територіальні одиниці послужили просторовою основою для організації та діяльності російських органів державної влади і їх придатку – місцевого самоуправління. Весь губернський адміністративно-управлінський апарат був покликаний охороняти владу царизму в регіоні. Губернатори, проголошені спеціальним царським указом повновладними «хазяями» губерній, отримали право контролю над діяльністю над усіма установами та підприємствами. Практикувалося призначення на посади губернаторів військових осіб, як правило, генералів, яким підпорядковувалися не тільки місцева адміністрація, поліція і суд, а й розквартировані на території війська.

Ознайомлення з текстом наукового видання, засвідчує, що впродовж кінця XVIII – початку XIX століття у Правобережній

Україні цілеспрямовано здійснювалася соціальна інкорпорація. Її основою стало перенесення з історичної Росії на терени регіону та консервування самодержавних і феодално-кріпосницьких відносин. Результатом стала трансформація магнатсько-шляхетського стану в дворянський стан нової метрополії за допомогою люстрації, юридичного підтвердження дворянських прав й надання відповідних привілеїв росіянам, полякам та іноземцям. Відтворюючи соціально-станові зміни в середовищі її жителів, історик цілком умотивовано підкреслює, що царизм не створив жодного реального механізму держави для захисту корінних мешканців від сваволі магнатів і шляхти, для протидії силам, які нещадно руйнували соціальні цінності, для підтримання необхідних умов господарювання. Корінні мешканці Правобережжя, що в абсолютній більшості населення складались із кріпосних і державних селян й частини міщанства, ніяких громадянських прав не отримали і навіть не мали права на присягу самодержцю. При цьому здійснення соціальної трансформації опиралося на проведені одночасно зміни в системі приватної власності. Якщо за Речі Посполитої в Правобережній Україні ключовою була приватна власність на землю та селян, то за Росії верховним власником всього виступала держава в особі імператора, який її передавав дворянам взамін за підлеглисть, лояльне ставлення та покірність. З одного боку, цим забезпечувалася соціальна опора самодержавства на південно-західному напрямі імперії, з іншого – була створена можливість поповнення державної казни і здійснення загального контролю за суспільними процесами в краї.

З притаманною вираженістю автора в праці простежено господарський розвиток Правобережжя, який проходив через призму економічної інкорпорації царського уряду. Внаслідок цього економічний сектор регіону крок за кроком перетворювався в звичайну складову господарсько-економічного комплексу Російської імперії. Здійснювалося це шляхом перенесення на його господарство державно-дворянської власності, масового дарування імператорами військовим і цивільним чиновникам значних поміть – земельних наділів і кріпосних селян, протекціонізму щодо збуту в правобережних губерніях виробленої в історичних російських губерніях промислової продукції, та аграризації всієї виробничої сфери. Оскільки власниками винятково родючих земель і виробленої на них сільськогосподарської продукції були не українці, то й всі доходи від господарювання на селі закономірно опинялися в руках чужоземців. Безперечно, це стало можливим через брак у Правобережній Україні більш-менш помітного прощарку власне української економічної, зокрема торговельної еліти.

Монографія вирізняється й тим, що в ній переконливо проведена думка про те, що розвиток Правобережної України в досліджуваний період відбувався не тільки за заданими російським самодержавством координатами, а й мав власні алгоритми, тоб-

то підпорядковувався деяким об'єктивним закономірностям, які утворювали численні багатоаспектні форми, зумовлені геополітичними, політико-адміністративними, соціально-демографічними і іншими факторами. Історичну індивідуальність Правобережжя визначала та обставина, що навіть після анексії Росією польська шляхта в ньому залишилася соціально панівним елементом, а в економічній сфері клас землевласників виграв на зміні режиму, бо його панування над селянством знаходило собі певнішу опору в поліції та військовій силі абсолютної монархії, ніж у недоладній адміністрації Речі Посполитої.

Поза сумнівом, в основі історії лежать факти, їх суть, їх місце, їх сенс. Здійснивши аналіз основних тенденцій, дослідник зумів переконливо провести через всю монографію думку про те, що в цих процесах кожна зі сторін мала свій сенс. Для самодержавства, росіян поділи Речі Посполитої були засобом розширення імперії за рахунок її східних кресів. Для українців, що становили близько 90 відсотків населення Правобережжя і жили на своїй одвічній етнічній території, другий і третій поділи стали віхами, котрі зумовили докорінні зміни в їх суспільному житті. Царизм, його центральні і місцеві органи влади розглядали та використовували Правобережну Україну як джерело фінансових надходжень у імперську казну, можливість винагороди за послуги з розширення держави, резервуар поповнення рядового складу армії, місцевість для розміщення і продовольчого та фінансово-матеріального забезпечення значної кількості військ, геополітичний трамплін для нових завоювань і посилення свого впливу в Європі. Корінні мешканці Правобережжя з приходом росіян зазнали істотних цивілізаційних трансформацій, пов'язаних із подвійним гнітом, насадженням й консервуванням феодално-кріпосницьких відносин, посиленням експлуатації, громадянського та національного безправ'я, засиленням і свавіллям дворян й шляхти, фінансово-економічним знекровленням, збільшенням кількості повинностей і розмірів податків, зросійщенням й руйнаціями національних, культурних і духовних засад.

Варта уваги ідея теоретичної розробки автором поняття «інкорпорація», що сприяє глибшому осмисленню суспільних процесів, умов перебігу подій і явищ в історії Правобережжя кінця XVIII – початку XIX століття.

Загалом, рецензована праця дозволяє на прикладі Правобережжя значною мірою конкретизувати панораму української дійсності, побачити багато прихованих тенденцій у житті українців на тлі інкорпораційної політики російського самодержавства і тим самим сприяє істотному уточненню загальних тенденцій історичного поступу українського народу.

Варто відзначити характер мови, якою подано текст дослідження. Передусім, вона органічно поєднує в собі науковий стиль викладу матеріалу з аргументованою і доволі доступною формою його донесення до читача.

Отже, автор провів глибоке, цілісне вивчення досі не розкритої в науковій літературі проблеми і представив читачу живе, динамічне дослідження, що стало своєрідним першим підсумком його багаторічних студій.

На наше переконання, монографія А.Г. Філінюка буде цікавою як для вузького кола фахівців-істориків, які займаються дослідженням XVIII–XIX століть, так і широкого загалу читачів із числа студентів, магістрантів, аспірантів, викладачів і вчителів гуманітарних спеціальностей.

11.11.2011